

УДК 159.922.76 – 056.26: 617.75

ПСИХІКА ТА ЇЇ РОЗВИТОК У ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАКОНАХ І ЗАКОНОМІРНОСТЯХ

Вадим Кобильченко, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна; vadimvk@ukr.net

Теоретично обґрунтовано, що основна методологічна функція психологічних законів і закономірностей – наукове пояснення досліджуваних психологічних феноменів. Психологія як наука не може обмежитися лише описом психічних явищ (психічних феноменів) і психологічних фактів – їх необхідно пояснити, тобто розкрити закони, яким ці факти і явища підпорядковуються.

Доведено, що психіка – це віддзеркалення реальної дійсності, а взаємодія людини й середовища здійснюється через інформаційні канали (зоровий, слуховий тощо) шляхом сприймання інформації й переробки її мозком. Під впливом на людину сенсорної депривації виникає такий психічний стан, як фрустрація, коли істотно знижується пізнавальна й загальна активність, функціонування особистості найчастіше стає неефективним, оскільки істотно редукуються її можливості дії й взаємодії в різних життєвих сферах.

Ключові слова: закон, закономірність, психіка, особистість, депривація, фрустрація.

Вадим Кобильченко, Институт специальной педагогики Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина

Психика и ее развитие в психологических законах и закономерностях

Теоретически обосновано, что основная методологическая функция психологических законов и закономерностей – научное объяснение исследуемых психологических феноменов. Психология как наука не может ограничиться лишь описанием психических явлений (психических феноменов) и психологических фактов – их необходимо объяснить, т. е. раскрыть законы, которым эти факты и явления подчиняются.

Доказано, что психика – это отражение реальной действительности, а взаимодействие человека и среды осуществляется через информационные каналы (зрительный, слуховой и т. д.) путем восприятия информации и переработки ее мозгом. При влиянии на человека сенсорной депривации возникает такое психическое состояние, как фрустрация, когда существенным образом снижается познавательная и общая активность, функционирование личности чаще всего становится неэффективным, поскольку существенным образом редуцируются ее возможности действия и взаимодействия в разных жизненных сферах.

Ключевые слова: закон, закономерность, психика, личность, депривация, фрустрация.

Vadym Kobylchenko, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Mentality and its development in psychological laws and regularities

It was found that the theoretical and experimental research in science focused on the development of its conceptual apparatus and the identification of the objective laws and regularities that are subject to all of the processes and phenomena. Laws are a reflection of the objective and stable relations which are shown

© Кобильченко В., 2016

in the nature and society. They can have general and private, specific character. The general laws are a subject of philosophical sciences, and private (specific) are studied by separate concrete sciences.

It is theoretically proved that the main methodological function of psychological laws and regularities – a scientific explanation of the studied psychological phenomena. The psychology as science can't be limited only to the description of the mental phenomena (mental phenomena) and the psychological facts – they need to be explained, that is, to reveal the laws that these facts and phenomena submit.

It is proved that the mind – it is a reflection of reality, and the interaction between man and the environment through information channels (visual, auditory, etc.) by the perception of the information and its processing by the brain. When the impact on human sensory deprivation there is such a mental state as frustration when significantly reduced cognitive and overall activity, the functioning of the individual often becomes inefficient, as are reduced significantly its capacity of action and interaction in different spheres of life.

Keywords: law, regularity, mentality, personality, deprivation, frustration.

У науці закон – це наукове вираження об'єктивних, істотних, необхідних, повторюваних, загальних, стійких (за певних умов) зв'язків між предметами, явищами, процесами. З розвитком науки змінюються й наукові закони, вони доповнюються, замінюються новими. Близькою до поняття «закон» є категорія «закономірність». Однак на разі усе ще немає єдиної думки про те, що ж являє собою «закономірність» й як вона співвідноситься із законом.

Ми ж у своєму подальшому викладі будемо виходити з того, що закономірність і закон віддзеркалюють об'єктивно наявні зв'язки між явищами, їхніми причинами й наслідками. Однак у законі ці зв'язки більш стійкі й загальні. Закономірність же віддзеркалює правильність, послідовність у явищах, що належать до певного місця й часу. Вона обумовлена, як правило, не однією, а рядом причин, що виникають під впливом декількох законів. Зв'язки, що узагальнюються у закономірності, є менш стійкими, аніж у законі, і справедливі лише для даних умов розвитку конкретних явищ.

Закономірність істотно відрізняється від закону тим, що закон завжди оформляється в чітку систему, тоді як закономірність відображає риси явищ, які породжені причинами. Закон багатіший за закономірності тим, що охоплює усю сукупність явищ. Крім того, якщо закономірність виявляється обов'язково в результаті узагальнення фактів, то закон може бути виявлений у ході теоретичного аналізу й уже надалі підтверджений (або спростований) фактами.

Закономірності, як і закони, поділяються на статистичні й динамічні. Перші узагальнюють багатозначні зв'язки, другі – однозначні. Оскільки статистичні закономірності узагальнюють інформацію, що належить тільки до певного простору й часу, вони виступають не як загальне (загальним є закони), а як особливе. При розширенні рубежів простору й часу закономірність переростає в закон.

Природно, що в законі віддзеркалюється лише основна, головна риса дійсності, але дійсність – надскладна система із численними зв'язками, відносинами, ознаками. Щоб зрозуміти закони дійсності, потрібно пройти багато проміжних щаблів. Тому закони відкриваються, як правило, на базі вже відкритих закономірностей, що відповідає загальному процесу людського пізнання, від одиничного (залежність), до особливого (закономірність) і загального (закону). З іншого боку, дія законів виявляється через дію закономірностей. Саму закономірність можна трактувати як сходинку до відкриття закону і як форму прояву дії одного або декількох законів.

Якщо розглядати генезис закономірностей, то вони, як і закони, породжуються самою дійсністю, є відображенням її причинно-наслідкових зв'язків.

В основі відкриття закономірностей лежать факти, кількісні і якісні залежності між ними. Залежність є «відношення одного явища до іншого як наслідку до причини» (Ломов, 1984). Таким чином, простежується досить явний взаємозв'язок між залежністю, як причинно-наслідковим відношенням одного явища до іншого; закономірністю, як об'єктивно існуючими стійкими зв'язками між явищами, їхніми причинами й наслідками; і законами, що відображають загальні, стійкі, повторювані відносини між ними.

Отже, у системі законів науки розрізняють закони основні й не основні, головні й не головні, емпіричні й теоретичні, динамічні й статистичні, структури, функціонування й розвитку, загальні, специфічні тощо.

Закони розкривають об'єктивні, стійкі, істотні зв'язки між явищами дійсності, їхня сукупність становить зміст науки, дає змогу формулювати нові проблеми й здійснювати прогнози подальшого розвитку. Специфіка кожної науки, у тому числі й психології, відображається в характері її законів.

Кожна наука досліджує певну область об'єктивної реальності. Для психології такою реальністю виступає психіка й увесь світ психічних феноменів, з нею пов'язаний. Психологія, як будь-яка наука, має свій предмет, під яким розуміють систему понять, що відображають закономірності основного об'єкта, досліджуваного даною наукою. Предмет психології – це поняття, що розкривають закономірності психіки як форми психічного відображення дійсності (Тюхтін, 1971). Він загальний для всіх психологічних наук і їхніх галузей, хоча в кожній з них дещо уточнюється.

Укорінені на етапі становлення постнекласичного типу наукової раціональності ідеї про специфічний тип системної організації досліджуваних об'єктів, вимагають осмислення пояснювальних можливостей сучасної психології на рівні формульованих нею законів. Розв'язання цієї проблеми – завдання досить складне, оскільки стосується основних епістемологічних функцій психологічної науки, сама можливість реалізації яких сьогодні викликає численні дискусії (Тітов, 2015).

Зміст цих дискусій зводиться до наступного. Одні дослідники, відстоюючи природничо-наукове тлумачення закону в психології, наголошують на тому, що в усіх людей наявні одні й ті самі психологічні феномени, які підкоряються відповідним законам (Леонтьєв, 2011), а самі психологічні закони є однозначними, постійними й загальними.

Інші, навпаки, підкреслюють принципову релятивність номологічних висловлювань і їх обумовленість відповідними науковими картинами світу, що приводить до заперечення можливості використання поняття «закон» стосовно психологічного знання (Розін, 2010). Шлях до подолання зафіксованої в цій полеміці розбіжностей полягає, *по-перше*, в уточненні обсягу поняття «закон» й у врахуванні його логічних зв'язків і співвідношень із близькими за змістом поняттями, насамперед, із закономірністю; *по-друге*, – у визначенні форм і границь дії законів у досліджуваних постнекласичною наукою складних системах, які саморозвиваються.

Варто зазначити, що основна методологічна функція психологічних законів і закономірностей – наукове пояснення досліджуваних феноменів, здобуває в постнекласичному просторі якісну специфіку, що пов'язана з уявленням про їхній імовірностатистичний характер. Це обумовлено структурно-генетичними характеристиками досліджуваних постнекласичною психологією систем. Постійний інформаційний обмін з навколишнім середовищем, закономірно веде до підвищення багатозначності зв'язків

між елементами й збільшення структурно-функціональної складності системи, і як наслідок – до появи закономірностей іншого роду, які не передбачають однозначної детермінації (Тітов, 2015).

Якщо психіка – це віддзеркалення реальної дійсності, то взаємодія людини й середовища здійснюється через інформаційні канали (зоровий, слуховий тощо) шляхом сприймання інформації й переробки її мозком (Урсул, 1968). Змістом інформації можуть бути всі основні форми відображення: фізична, фізіологічна й психічна. У всіх випадках переробки інформації треба розрізняти інформацію-повідомлення, командну інформацію й рівні переробки першої в другу.

Всі об'єктивні закони й закономірності інформації поширюються й на психічні явища, збагачуючи психологію, що вивчає ці явища. Виходячи із законів інформації, можна вважати, що всякий організм визначається наявністю засобів освоєння, зберігання, використання й передачі інформації. Отже, чим більше органів чуття задіяні в сприйманні навколишнього середовища, тим даний організм є більш життєздатним, а стосовно до людини – більш активним.

Хочемо зазначити, що при впливі на людину сенсорної депривації виникає такий психічний стан, як фрустрація, коли істотно знижується пізнавальна й загальна активність, функціонування особистості найчастіше стає неефективним, оскільки істотно редууються її можливості дії й взаємодії в різних життєвих сферах (Кобильченко, 2015).

І навпаки, збільшення обсягу інформації веде до підвищення активності людини: чим більше інформації, тим активніше й розумніше може чинити людина. Кількість інформації підвищує надійність прийому інформації. Отже, чим більше сигналів (зорових, слухових тощо) надходить ззовні й чим більше органів чуття залучено до прийому інформації й зворотного зв'язку, тим швидшим й точнішим є сприймання. Така многоканальність інформації надзвичайно важлива у повідомленні нових знань й в оволодінні практичними діями. Однак при цьому варто мати на увазі й наступний закон інформації: якщо кількість інформації значно перевершує пропускну здатність каналу, то передача її буде йти із зростаючою затримкою. Із цього випливає, що перевантаження повідомленнями органів сприймання сповільнює їхній прийом, переробку й реакції на ці повідомлення (Урсул, 1968).

Виявлення й пізнання законів психології має свої особливості й труднощі, пов'язані з незвичайною природою психічних явищ. Адже психічні стани суб'єкта недоступні сторонньому спостереженню. Завдання ж психології полягає в тому, щоб, користуючись об'єктивними методами, розкрити об'єктивні закони, яким підкоряється психіка.

Психіка проявляється в людини у трьох видах психічних явищ.

Психічні стани менш тривалі, але більш складні. Вони тривають упродовж декількох годин, днів або тижнів. До них належать стани бадьорості або пригніченості, працездатності або втоми, дратівливості, неухважності, гарного або поганого настрою тощо.

Психічні процеси – це елементарні психічні явища, які включені у більш складні види психічної діяльності.

Психічні властивості особистості – її темперамент, характер, здібності й стійкі особливості психічних процесів, а також схильності, переконання, знання, навички, уміння й звички. Всі ці властивості притаманні людині якщо не впродовж усього її життя, то досить тривалого його періоду (Рубінштейн, 1957).

Психічні властивості, стани й процеси взаємозалежні й можуть переходити одні в інші. Властивості темпераменту й психічні процеси, наприклад, визначають той або інший психічний стан, а стан, часто проявляючись, може стати схильністю, звичкою або

рисом характеру. Стани бадьорості й активності загострюють увагу й відчуття, а пригніченість і пасивність ведуть до неувважності, поверхневого сприймання й викликають передчасну втому. Крім того, психічні процеси можуть включатися один в інший – наприклад, відчуття збуджує увагу й мислення, сприймання супроводжується увагою, емоції можуть викликати або придушувати вольові зусилля тощо (Рубінштейн, 1957).

Однак психологія як наука не може обмежитися описом психічних явищ (психічних феноменів) і психологічних фактів – їх необхідно пояснити, тобто розкрити закони, яким ці факти і явища підкоряються.

Завдання виявлення законів психіки, розкриття тих зв'язків і відносин, які можна було б кваліфікувати як закономірні, належить до числа надскладних у науці. Як зазначає Б. Ломов, наукове пізнання полягає в розкритті істотних, необхідних, стійких, повторюваних зв'язків (відносин) між явищами, тобто – законів.

Специфіка законів, що відкриваються у психології, характеризується тим, що психологічні закони не є жорсткими й однозначними абсолютами, а виступають як закони-тенденції (Ломов, 1984).

Психічним явищам властива динамічна мінливість. Досліджуючи багаторазово один і той же психічний процес, можна помітити, що він завжди залежить від певних умов і протікає по-іншому. Це не випадковість. Психічне як суб'єктивне відображення не може бути незмінним. Тому закони, які відкривають у психології, не визначають жорсткого й однозначного зв'язку між явищами. Це – закони-тенденції, у яких загальне виступає як тенденція.

Іншими словами, закони психології, *по-перше*, мають статистичний характер, тобто імовірнісний, і виступають як закони-тенденції, оскільки будь-яке психічне явище обумовлене безліччю чинників, дію яких і силу впливу, неможливо повністю врахувати.

Проте, психологічні закони й закономірності є об'єктивними, позаяк виявляють в узагальненому вигляді реально наявні в життєдіяльності людей психічні властивості, стани й процеси.

Відзначимо, що поведінка і діяльність, усі стосунки людини зі світом, з іншими людьми й із собою, з одного боку, підпорядковані як загальним для психології людини закономірностям, так і чинникам індивідуальності даної конкретної людини; спрямовуються усім змістом внутрішнього світу особистості, що зберігає особисту історію людини. Вони несуть на собі відбиток унікальності пережитого й реалізованого особистісного змісту кожного поняття, кожної речі й подій навколишнього світу.

Ця унікальність принципово непізнана до кінця, тому реакції, відносини, вчинки, поведінка людини завжди лише відносно передбачувані. Із цих причин психологічні закономірності не завжди проявляються з бажаною точністю й сталістю, а діють як тенденції. Майже кожне правило в психології доповнено багатьма обмеженнями, уточненнями й виправленнями.

Як відзначає В. Петренко, людина не є жорстко детермінованою системою, що підкоряється суворим законам, а маючи внутрішній розвиток і волю не тотожна сама собі в кожен новий момент часу. Чим більше розвинена система, тим більше ступенів волі вона має. Саме тому, відносно особистості людини некоректними є моделі й прогнози, які побудовані на принципі детермінізму. Мова може йти лише про сценарні варіанти розвитку, де людина реалізує одну із безлічі потенційних можливостей у кожен окремий момент часу (Петренко, 2002).

Статистичні й динамічні закони відрізняються за характером передбачень, що впливають із них.

У законах динамічного типу передбачення мають однозначний характер (низка законів механіки, фізики, хімії й інших природничих наук). Динамічні закони характеризують поведіння щодо ізольованих систем, що складаються з невеликого числа елементів, у яких можна абстрагуватися від цілої низки випадкових факторів.

У статистичних законах передбачення носять не достовірний, а лише імовірнісний характер. Подібний характер передбачень обумовлений дією безлічі випадкових факторів, які мають місце в статистичних колективах, групах тощо. Статистична закономірність виникає як результат взаємодії великої кількості елементів, що становлять групу, спільність, і тому характеризує не стільки поведінку окремого індивіда, скільки популяції загалом.

Один з основних нормативів – припущення про можливість встановлення в психологічному експерименті закономірностей, які можуть розглядатися в контекстах причинного пояснення досліджуваної психологічної реальності. *Перша ознака* причинного пояснення відрізняє такий підхід до аналізу емпірично встановлюваних залежностей, що дає можливість обґрунтувати необхідний характер відносин між змінними як причинами й наслідками. Установлення причинного зв'язку забезпечується виконанням низки умов причинного висновку, основна з яких – здійснення деяких керуючих впливів на досліджувані процеси, або функціональний контроль незалежних змінних.

Друга ознака причинного пояснення – це введення емпірично встановлюваних закономірностей у систему дедуктивного висновку. При цьому можуть матися на увазі й запропонована Декартом позиція в розумінні причини як логічної координації, «спроєктованої» на реальність, і розглянуті в контекстах конкретних психологічних шкіл заявки на виявлення специфіки психологічної причинності при різній понятійній інтерпретації суб'єктивної реальності.

Отже, встановлення закономірності – це ще не формулювання психологічних законів. Закон формулює констатацію узагальненого характеру, тобто вказує діапазон, у рамках якого діє виявлена фактична закономірність (Ломов, 1984). Психологічне пояснення передбачає поширення дедуктивних умовиводів на психологічну реальність або модель, яка її репрезентує. Експериментальний метод можна розглядати як спосіб найбільш суворого зіставлення дедуктивних проєкцій (що впливають із психологічних теорій) на площину емпірично встановлюваних залежностей.

У психології відомо багато законів. Деякі з них навіть виражені в математичній формі. Вони належать до різних рівнів психічного, розкривають його різні виміри. На основі аналізу того, що в них відображене, Б. Ломов об'єднав їх у шість основних груп.

1. Закони, у яких відображені відносно прості залежності, наприклад стійкі зв'язки між зовнішніми впливами й певними психічними явищами, а також між самими явищами. Зокрема, це основний психофізичний закон Вебера-Фехнера, відповідно до якого інтенсивність відчуття прямо пропорційна логарифму сили подразника.

2. Закони, які розкривають динаміку психічних процесів у часі. Один з них – закон перцепції, відкритий Н. Ланге. Він відображає закономірну послідовність фаз процесу сприймання: зоровий перцептивний образ розгортається фазами – від грубого розрізнення загальних пропорцій предмета і його положення у просторі до формування диференційованого і завершеного образу.

3. Закони, що характеризують структуру психічних явищ. Прикладом може слугувати сучасне уявлення про пам'ять. Спочатку пам'ять розглядається як проста однорідна функція. Однак у процесі наукових досліджень було встановлено, що вона є складною системою, що охоплює певну структуру сховищ інформації, їхню реорганізацію, а також потоки інформації й процеси керування ними.

4. Закони, у яких фіксується залежність ефективності поведінки людини від рівня її регуляції. Наприклад, закон Йеркса-Додсона, що обґрунтовує залежність успішного вирішення завдань від рівня мотивації. Згідно з ним, існує певний рівень мотивації, при якому продуктивність виконання завдань є високою. Подальший ріст мотивації не підвищує (а іноді знижує) продуктивність.

5. Закони, у яких розкриваються основи різних психічних властивостей людини. Зокрема, залежність психічних якостей людини від її діяльності в системі суспільних відносин.

6. Закони, що стосуються психічного розвитку людини, розглядаються в масштабі її життя. Прикладом є закон про нерівномірність (гетерохронність) розвитку психічних функцій в окремі періоди й впродовж усього життя людини.

Ця класифікація не є остаточною й незмінною хоча б тому, що в ній не згадуються такі психологічні закони, як закон Дондерса (закон сумативності пізнавального процесу), закон Емерта (видима величина послідовного образу прямо залежить від відстані екрана, на який цей образ проектується) тощо.

Закони виявляють істотні стійкі зв'язки лише в певній площині. Тому жоден з них не є універсальним – він є вузьким, неповним і має свої межі застосування. Ось чому жорсткий науковий підхід до розвитку психології вимагає не тільки виявити об'єктивний закон, а й встановити умови й межі його дії.

Все сказане лише підтверджує той факт, що психологія як наука перебуває в постійному розвитку, виявляючи раніше невідомі психічні факти, формулюючи нові закони, уточнюючи відомі.

Отже, психологія разом з вивченням психіки й психічних феноменів виявляє психологічні закони, що мають свою специфіку. Але знання закономірних зв'язків саме по собі не розкриває конкретних механізмів, за допомогою яких закономірність може виявитися. Тому в завдання психології входить, поряд з дослідженням психічних явищ, психологічних фактів і закономірностей, встановлення й виявлення механізмів психічної діяльності.

При цьому будь-яке явище, у тому числі й психічне, колись виникає, має певні етапи й закономірності розвитку й функціонує доти, поки не припинить своє існування. Отже, галузь наукових досліджень входять й особливості генезису психіки.

Варто зазначити, що психічний розвиток також підкоряється певним законам і закономірностям. Їх сформулював Л. Виготський (Виготський, 1983).

1. Закон сензитивності й нерівномірності психічного розвитку. У трактуванні Л. Виготського, сензитивність – це особлива чутливість до психолого-педагогічних впливів. В окремі періоди життя на перший план виходить розвиток одних психічних функцій, і вони інтенсивно розвиваються, а розвиток інших уповільнюється.

2. Закон метаморфози дитячого розвитку. Маленька дитина – це не просто маленький дорослий. У дитини інша відмінна психіка і її розвиток – це ланцюг якісних змін.

3. Закон розвитку вищих психічних функцій. Уже в дитинстві, на думку Л. Виготського, починає складатися власне людська психіка (дитина має так само, як і тварина, увагу, пам'ять, сприймання, відчуття, але для її психіки характерні вищі психічні функції, тобто вони довільні, усвідомлені, регулюються волею й мають соціальний характер).

4. Закон темпу психічного розвитку. Дитячий розвиток має складну організацію в часі, свій ритм, що не збігається з ритмом часу, свій темп, що змінюється в різні роки життя. Так, рік життя в дитинстві не дорівнює року життя в отрочстві.

На закінчення зазначимо, що методологія сучасного психологічного пошуку значною мірою визначена нинішнім станом і зв'язками психології з іншими науками. Сучасне психологічне дослідження характеризується комплексністю, тобто наявністю багатьох міждисциплінарних зв'язків. Філософія, соціологія, фізіологія й інші дисципліни приносять своєрідність у систему методів і результатів психологічних досліджень. Однак, що важливо, психічне не зводиться ні до соціального, ні до фізіологічного.

Властива психології системність об'єкта дослідження, пов'язана з його складністю, унікальністю й саморозвитком, передбачає відхід від жорсткого детермінізму й звертання до модальності можливого.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л. С.* История развития высших психических функций / Л. С. Выготский. Собрание сочинений: в 6-ти т. – Т. 3. – М., 1983.
2. *Кобильченко В. В.* Вплив факторів ризику на розвиток дошкільників з порушеннями зору / В. В. Кобильченко // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2015. – № 3. – С. 18 – 26.
3. *Леонтьев Д. А.* Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 3 – 27.
4. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
5. *Петренко В. Ф.* Конструктивистская парадигма в психологической науке / В. Ф. Петренко // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 3. – С. 113 – 121.
6. *Розин В. М.* Проблема эпистемологического статуса психологических построений (психологический закон, теория, идеальный объект, схема) / В. М. Розин // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т. 7. – № 2. – С. 3 – 25.
7. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М., 1957. – С. 307-315.
8. *Титов И.* Постнеклассическая личность. Методологические основания психологического исследования / И. Титов. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 124 с.
9. *Тюхтин В. С.* Теория отражения в свете современной науки / В.С. Тюхтин. – М., 1971.
10. *Урсул А. Д.* Природа информации / А. Д. Урсул. – М., 1968.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. *Vygotskij L. S.* (1983). Istorija razvitija vysshih psihicheskikh funkcij. Moskva. (In Russian).
2. *Kobylchenko V. V.* (2015). Vplyv faktoriv ryzyku na rozvytok doshkilnykiv z porushenniamy zoru. Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia. 3, pp. 18 – 26. (In Ukrainian).
3. *Leont'ev D. A.* (2011). Novye orientiry ponimaniya lichnosti v psihologii. Voprosy psihologii, 1, pp. 3 – 27. (In Russian).
4. *Lomov B. F.* (1984). Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii. Moskva: Nauka. (In Russian).
5. *Petrenko V. F.* (2010). Konstruktivistskaja paradihma v psihologicheskoi nauke. Psihologicheskij zhurnal. T. 23, 3, pp. 113 – 121. (In Russian).
6. *Rozin V. M.* (2010). Problema jepistemologicheskogo statusa psihologicheskikh postroenij Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki. T. 7, 2, pp. 3 – 25. (In Russian).
7. *Rubinshtejn S. L.* (1957). Bytie i soznanie. Moskva. (In Russian).
8. *Titov I.* (2015). Postneklassicheskaja lichnost'. Metodologicheskie osnovanija psihologicheskogo issledovanija. Saarbrücken, LAP Lambert Academic Publishing. (In Russian).
9. *Tjuhtin V. S.* (1971). Teorija otrazhenija v svete sovremennoj nauki. Moskva. (In Russian).
10. *Ursul A. D.* (1968). Priroda informacii. Moskva. (In Russian).